

ЛОГІКА ТА ФІЛОСОФІЯ МОВИ

УДК 16 : 808]: 82-7

ТУР Микола Григорович,

доктор філософських наук, професор,

професор кафедри філософії

Київського університету імені Бориса Грінченка,

e-mail: m.tur@kubg.edu.ua

ЛОГІКО-РИТОРИЧНІ ФОРМИ КОМІЧНОГО

У статті аналізуються логічні форми анекдотичних міркувань з метою експлікації типових порушень логічних законів та правил (алогізмів) як джерела гумористичного ефекту. Принагідно визначаються риторичні засоби його вираження. Відзначається, що головна причина алогізмів – це софістичне недотримання вимог логічного закону тотожності (принципу однозначності). Внаслідок цього виникає парадоксальне зіткнення смислів, що викликає інтелектуальне задоволення та емоцію сміху.

Ключові слова: анекдот, гумор, дотепність, ентимема, іронія, комічне, логіка, риторика.

Постановка проблеми. Здатність до гумору, сприймати й цінувати комічне є невід'ємним атрибутом людини інтелегентної, що надає її образу важливих рис шляхетності й душевної витонченості. Такій людині притаманний особливий шарм – комунікабельність у спілкуванні та відкритість до сприйняття нових смислів. Тонка спостережливість у поєднанні з гнучкістю мислення обертається здатністю відкривати у, здавалося б, звичайній ситуації чи предметі обговорення якісь нові, неочікувані, а часто й парадоксальні смислові нюанси. І тоді це викликає у слухачів естетичне почуття задоволення, яке супроводжується емоцією радості та фізіологічною реакцією сміху.

Людина з розвинутим почуттям гумору, що піднялась на рівень свідомого його застосування, більш упевнено почувається в незнайомому соціальному оточенні, здатна більш успішно адаптуватись до нього. Іноді одного жартівливого слова буває достатньо, щоб перевести розмову, що набула небажаного спрямування й загрожує конфліктом, в нове русло, пом'якшити ситуацію, виставити її в комічному світлі. Перефразовуючи відоме прислів'я, зазначимо, що сильний та агресивний у конфлікті переможе, але мудрий – постарасться його уникнути. Тож, говорячи про гумор як вияв комічного, ми розуміємо під цим феноменом насамперед специфічну проекцію розуму у сприйнятті світу. І якщо вона поєднується у людини із жвавим темпераментом та доброзичливістю, така людина часто набуває статусу «душі компанії», неформального лідера колективу.

Комічне (від грец. *komikos* – веселий, смішний) є категорією естетики, яка відображає протиріччя соціального життя. В його фокусі може постати будь-який соціально значимий аспект, або предмет, які сприймаються з позицій емоційно-критичного ставлення до них. Нерідко чинник комічного є більш бажаною передумовою у сприйнятті реалій дійсності, ніж суха раціональна розсудливість. Він здатен слугувати ефективним засобом реалізації соціальних функцій передусім у галузі політики та освіти, коли поєднується й, так би мовити, підсвічує собою риторичну компетенцію політика та педагогічну майстерність викладача. Якось до А. Ейнштейна звернулась світська дама з проханням пояснити їй теорію відносності. Вчений жартома впорався з цим непростим завданням.

1) Уявіть собі, сказав він, що протягом години вас тримав на своїх колінах ваш коханий, але вам здалося, що минула лише хвилина. А потім уявіть, що вас на хвилинку посадили на розігріту сковорідку, а вам здалося, що це тривало вічність.

Комічне активізує увагу на основі створення вибіркового асоціацій, тому застосування його в навчальному процесі полегшує сприйняття та запам'ятовування учнями складного

матеріалу. Деякі психологи комічне відносять разом з науковим відкриттям та художньою творчістю до креативності, бо спільне ядро їх становлять невідповідність, раптовість та новизна [1, с. 130]. При цьому діапазон засобів вираження комічного простягається від іронії через гумор до сатири та сарказму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначні вектори осягнення сутності комічного закладені в античній філософії. Це – чуттєвість та логічність (раціональність). Контури першого окреслює Платон. У діалозі «Філеб» він пише, що сміх викликає задоволення від спостереження комічних якостей інших [2, с. 17]. Другий вектор започатковує Аристотель в «Поетиці», де смішне тлумачить як певну «помилку і потворне, які нікому не завдають ні страждань, ні шкоди» [3, с. 29]. В наступні епохи дослідницькі варіації комічного здійснювались у річищі зазначених атрибутивних полюсів комічного. Зокрема, Кант наголошував, що сміх – це афект, що виникає із раптового перетворення напруженого очікування у ніщо [4, с. 207]. На противагу цьому Гегель сутність дотепної рефлексії пов'язував із здатністю схоплювати у висловлюванні суперечності уявлень [5, с. 486]. З. Фройд переніс дослідження феномену комічного в контекст свого вчення про несвідоме. Він розрізнив три класи способів утворення дотепного: згущення, застосування одного і того ж матеріалу та двозначність понять [6, с. 42], а також визначив три види смішного: гумор, дотепність та комізм. В основу розрізнення цих видів австрійський психоневролог поклав економію психічної енергії людини, що супроводжує отримання задоволення: дотепність економить енергію гальмування, комізм – енергію мислення, а гумор – енергію почуття [6, с. 238].

Піонерською для свого часу була праця нашого співвітчизника, медика за освітою Олександра Лука «Про почуття гумору і дотепності», в якій фрейдівський формальний класифікації комічного протиставлено суто індуктивний підхід на основі аналізу реальної мовної практики. Він також відзначає, що попри розмаїття прийомів дотепності, загальним для них є вихід за межі формальної логіки [7, с. 30]. У сучасному філософському та соціогуманітарному дискурсі проблематиці комічного присвячено чимало праць. Своєю системністю розробки заслуговують на увагу передовсім книги Л. Карасьова [2], А. Козінцева [8], А. Редозубова [9], Рода Мартіна [1], А. Сичова [10]. Разом з тим поза увагою авторів залишається логічний аспект комізму. Якщо його дехто й торкається, то радше суто номінально. Зокрема, В. Пропп один із розділів своєї книги «Проблеми комізму і сміху» назвав «Алогізм», в якому пише: «Комічний алогізм можна зрозуміти як механізм думки, що превалює над змістом» [11, с. 104]. Як видається, таке пояснення не наближує нас до розуміння сутності алогізму, як джерела комічного.

Мета статті. У статті ставиться за мету дослідити логічні структури вираження комічного, аби з'ясувати джерело алогічності, що породжує гумористичний ефект сміху. Принагідно будуть експліковані риторичні засоби його вираження. Тому у фокусі нашої уваги постане логіка анекдоту, оскільки комічні прояви життя і мислення відкладаються і транслуються здебільшого у риторичній формі анекдоту або гумористичній мініатюрі (окремій фразі або короткому міркуванні).

Виклад основного матеріалу. Логіка анекдоту. Під анекдотом розуміють, починаючи із середини XIX ст. невеличке жартівливе оповідання, яке містить парадоксальне закінчення. Виникає запитання: яким же чином поєднується правильне мислення, в zasadничене на законах логіки, що прагне істини, з анекдотичним типом мислення, мета якого полягає у тім, щоб розсмішити. Сміх як психофізіологічна реакція на гумор, виникає із зіткнення почуття і розуму. Сприйняття смішного немов би лоскоче нашу уяву, що породжує радісну емоцію сміху. Сміх породжує гру, коли щось робиться «понарошку», аби створити когнітивну трудність. Коли розум розгадає свідоме спотворення правильності, це сприймається як емоція комічного. Щоправда серйозність також може бути джерелом комічного внаслідок ненавмисних помилок, промахів, невдач. Такий різновид комічного, що помічає ці невдачі з теплим співчуттям, називають гумором. Він є природним за своїм

характером. На противагу йому дотепність є штучною, твориться свідомо, аби яскраво виблиснути. А це потребує неабиякого рівня інтелектуальної підготовки. В окресленому контексті гумор і дотепність виявляють контрарні ознаки: якщо дотепність спрямована на викриття недоліків світу, то гумор – на їх подолання.

Відразу відзначимо, що на відміну від правильного (логічного) мислення, анекдот ґрунтується на парадоксальності, себто неочікуваності нового смислу. Як правило, анекдот містить дві частини: преамбулу і парадоксальне закінчення. Перша частина оповіді цілком логічна і вона задає перший вектор розгортання смислу, який спершу сприймає аудиторія. Проте, кінцівка містить інший смисл, сприйняття якого потребує від слухача трансцендувати межі першого й вийти в площину нового смислу, який раптово доходить до свідомості слухача. І саме ця неочікуваність (парадоксальність), що створює комічний ефект, надзвичайно поціновується слухачами в анекдоті. Інша річ, що більшість оповідачів анекдотів та їх слухачів, що застосовують логіку інтуїтивно, комічне сприймають суто феноменологічно, не замислюючись над його технікою. Надалі розглянемо низку анекдотичних міркувань, щоб виявити типові порушення логічних законів та правил, внаслідок чого й виникає гумористичний ефект. Принагідно будемо говорити також про риторичні засоби створення комічного.

2) *Росіянин запитує в українця? – Як називається ваш парламент? – Рада, відповідає той. – А чому вона рада? – Тому, що не дума, – відповів українець.*

Джерелом гумористичного ефекту тут є омонімія понять «рада» і «дума», які сприймаються в рамках різних національних мов. На цій основі виникає кілька смислових шарів. По-перше, слово «рада» – це назва українського парламенту (Верховна рада). По-друге, це слово росіянин сприймає в межах російської як радити і тому запитує: «чому вона рада?». Відповідь українця лежить цілком в руслі реалій: себто тому, що це – наш український парламент, а не російській, який називається «дума» – третій смисловий шар. Але тут прихований і четвертий смисловий зріз, якщо припустити, що українець не задоволений роботою депутатів, їх бійками під час засідань, відповів, що він (парламент) «не дума». Цей вираз є омофоном, бо сприймається на слух як «не думає», тобто йому бракує розсудливості.

Наведемо ще кілька анекдотів, що побудовані на порушенні принципу однозначності застосування понять.

(3) *Вовочка сказав на свою сестру Тому «ти дура». Та відразу пожалілась мамі: – мамо, а Вовочка назвав мене дуροю. Мама суворо каже Вові: – негайно вибачся за це перед Томою. – Тома, вибач, що ти дура.*

(4) *Послухай, Юрко, що мені лікар сказав: пияцтво скорочує життя вдвічі. – Як це? – Ось, приміром, тобі скільки зараз? – тридцять років. – А якщо б не пив, було б шістдесят!*

У анекдоті (3) у вираз «вибачся за це» мати і Вовакладають різний смисл: мати – вибачся за свою грубість до сестри; Вовочка – вибачитись за глупоту сестри, що фіксує вираз «ти дура». Тому удаваним вибаченням «вибач, що ти дура», він лише наголосив на своєму твердженні, в чому і полягає уся сіль анекдоту. Аналогічним чином в анекдоті (4) різні смислові конотації надаються виразу «пияцтво скорочує життя вдвічі». У преамбулі лікар цим наголошує, що пияцтво скорочує потенційну тривалість життя людини, яке б вона могла прожити взагалі. У кінцівці – смисл цілком протилежний: пияцтво вдвічі омолоджує людину.

Наступний анекдот візьмемо із книги А. Редозубова і наведемо його російською, позаяк при перекладі втрачається комічний ефект.

(5) *«Здравствуйте, вы позвонили в горвоенкомат! Если вы хотите служить в армии – наберите звездочку; если вы не хотите служить в армии – наберите решетку» [9, с. 313].*

Зрозуміло, що тут наводяться стандартні варіанти, що пропонує автовідповідач дозвонювачу. Але ключові слова «звездочка» і «решетка» в контексті функції військомату – здійснювати призов до війська – набувають неочікуваних смислових конотацій. Перший варіант вибору «звездочка» в окресленому контексті отримує додатковий смисл –

символічний знак російського війська. Другий варіант вибору – «решетка» на клавіатурі телефону у контексті відмови від служби у війську вказує на «тюремні ґрати».

Дотепи на основі логічних операцій з поняттями. Давно минули часи, коли поширеною була думка про принципову нездатність жінок до розумової діяльності, а їх соціальний простір та функціональна придатність обмежувались трикутником, з кутами позначеними трьома *K* (від нім. *Kinder, Küche, Kirche*). Відверті характеристики жінки як істоти переважно чуттєвої, а не розсудливої, можна прочитати у творах багатьох філософів, починаючи з Античності (Піфагор) через Відродження (Еразм Роттердамський) до Нового часу (Кант, Гегель, Шопенгауер). Сьогодні навряд чи хто з чоловіків відважиться на подібні твердження сексистського змісту, спрямовані на заперечення гендерної рівності. Проте така провокація іноді успішно здійснюється у формі дотепи, бо як показав З. Фройд, вона відкриває потенційні можливості легального порушення усталених форм соціальності (нормативності), що походять від логіки і моралі: «...дотепність обходить обмеження і відкриває джерела задоволень, які постали недоступними» [6, с. 103]. Існує цілий клас дотеп про жіночу логіку, персонажем яких здебільшого постає білявка. Але є й такі, що ставлять під сумнів спроможність усіх жінок успішно виконувати традиційно чоловічі ролі, зокрема в політиці.

(6) *Жінка в політиці як морська свинка, і не свинка і не морська.*

Не підтримуючи сексистське спрямування змісту цього виразу, сповненого уїдливого сарказму, водночас не можна не відчутти задоволення від надзвичайної спостережливості та гнучкості (гостроти) розуму дотепника. В основі цієї фрази покладено логічне порівняння поєднане з риторичною фігурою антитези. Об'єктом порівняння та протиставлення взята парадоксальна назва невеличкого гризуна «морська свинка», який живе, по-перше, на суходолі, а по-друге, не належить до сімейства нежуйних парнокопитних ссавців.

Аналіз гумористичних текстів показує, що способів створення комічного досить багато. Анрі Бергсон у своїй праці «Сміх» [12] зокрема говорить про навмисне перебільшення чи применшення чогось, що розуміється в широкому діапазоні можливостей його реалізації. Як приклад, розглянемо наступний анекдот, в якому підміна понять якраз і досягається зазначеним способом.

(7) *Бажання жінки – закон, бажання чоловіка – стаття! – Чому така несправедливість?*

У першій частині фрази тут мається на увазі загальновідома ідіома компліментарного змісту: «Чого хоче жінка, того хоче Бог», тим самим алюзивно стверджується, що за бажаннями жінки стоїть божественна необхідність. Окрім того поняття «бажання жінки» береться в широкому смисловому діапазоні навіть аж до її примх. «Бажання чоловіка» – навмисно звужується до суто інтимної близькості з нею. Зрозуміло, що реалізація такого бажання є протиправним і за це дійсно передбачена юридично-правова відповідальність за відповідною статтею. Відтак немов би стає очевидною соціальна дискримінація чоловічих бажань: жіночі бажання спираються на сакральне підґрунтя, бо їх гарантом є сам Бог, тоді як чоловічі бажання не тільки нічим не підтримуються, а навпаки караються. Принагідно варто сказати й про риторичні прийоми. Тут реалізуються стилістичні фігури *антитези* (протиставлення бажань) та *антиклімаксової градації слів* (застосовуються за семантикою ослаблення ознаки: закон – стаття).

В класичній літературі можна зустріти непоодинокі випадки, коли автори творів застосовують мову на межі її логічної правильності, намагаючись досягти в такий спосіб максимальної виразності в описі ситуації або образу героя. Це стосується насамперед свідомого порушення логічної операції з обсягом поняття – його узагальнення, суть якої полягає у віднесенні видового поняття до родового. Таке можна зустріти в оповіданнях А. Чехова. Два приклади із «Бісів» Ф. Достоевського наводить А. Івін [13, с. 105].

(8) *Окрім громадянської скорботи, він (Степан Трофімович Верховенський) стає впадати і в шампанське.*

(9) *Вона (Юлія Михайлівна) була змушена встати із свого ложа в обуренні і напільотках.*

Досить поширеною є практика свідомого порушення правил логічної операції поділу понять з метою формулювання дотепних фраз і навіть афоризмів.

(10) *Людське життя має три періоди: дитинство і юність, ви маєте чудовий вигляд, ви добре тримаєтесь.*

(11) *Все, що є приємного в житті – або незаконне, або аморальне, або спричиняє ожиріння.*

Наведені комічні мініатюри побудовані за схемою поділу понять за видозмінною ознакою, причому (10) виражена у вигляді трьохчленної кон'юнкції, а (11) – простої трьохчленної диз'юнкції. Комічний ефект в них досягається порушенням правила поділу, тим що кожний член поділу хоча й містить зв'язок з відповідною основою поділу, але не безпосередньо, а в переносному смислі.

Досить не часто можна зустріти анекдот, що обіграє логічну операцію визначення понять. Саме таким є наступний, в якому головним героєм є відомий французький натураліст та систематик живої природи Ж. Кюв'є. До нього звернулись укладачі енциклопедичного словника з проханням прокоментувати сформульовані ними визначення поняття «рак».

(12) *«Рак – це невеличка червона риба, яка ходить задом наперед». Прочитавши таке, Ж. Кюв'є відповів: непогано! Але дозвольте зробити невеличке зауваження. Річ у тім, що рак – не риба, він не червоний і не ходить задом наперед. За винятком цього, ваше визначення чудове [9, с. 72].*

Комічний ефект створює удаване схвалення визначення на початку мініатюри словом «непогано» та наприкінці фразою «За винятком цього, ваше визначення чудове!». Насправді в ньому не дотримане жодне правило, а тільки продемонстрована спроба будувати визначення за найближчим родом та видовою ознакою.

(13) *Одесит на Привозі обізвав жінку коровою. Та образилась і подала позов до суду. Суддя присудив звинуваченому публічно вибачитись перед ображеною безпосередньо у залі суду. Осуджений запитує суддю: – Ваша честь, якщо б я на корову сказав «мадам», меті б за це нічого не було. – Звичайно, ні! – В такому разі – вибачте, мадам!*

В окресленій анекдотичній ситуації грубіян дотепно скористався логічною формою двочленної кон'юнкції, аби виконати вирок суду так, щоб «зберегти обличчя». Оскільки суддя легітимував ототожнення слів «корова» і «мадам», то за матрицею істинності формули кон'юнкції $A \text{ (мадам)} \wedge B \text{ (корова)}$ своїм звертанням «мадам» він в імпліцитній формі знову отримав можливість ствердити, проте цілком легально, свій епітет щодо даної жінки.

(14) *У Канта запитали, які жінки більш вірні: білявки, чи брюнетки? – Сиві! – відповів він.*

Запитання задає вектор вибору альтернатив за логічною схемою строгої двочленної диз'юнкції – або-або, себто або за *modus*'ом *ponendo-tollens* або *modus*'ом *tollendo-ponens*. Однак відповідь парадоксальним чином розряджає ситуацію недозволенним виходом за межі диз'юнкції. З одного боку, Кант скористався тим, що умови вибору (лише із двох альтернатив) в чіткій формі у питанні не окреслено. З іншого боку, своєю дотепною відповіддю розв'язання проблеми він виводить із площини моральності жінок, в площину реального стану справ, коли їх «вірність» стає побічним наслідком втрати до них інтересу з боку потенційних залицяльників. Тобто ключове слово «сиві» знімає наше передбачення можливої кінцівки й задає цілком інший смисловий шар, який водночас уможливує більш глибоко проникнути в суть проблеми.

Виразення комічного в логічній формі умовиводу. Умовивід є найбільш складною формою мислення, бо складається із кількох окремих суджень. Класифікація умовиводів багаторівнева. Надалі ми розглянемо найтипівіші форми умовиводів, на яких будуються гумористичні оповідання. Відразу відзначимо, що живе мовлення завжди прагне до ущільнення думки. Тому умовиводи, як правило, висловлюються у вигляді

ентимеми, в якій одна із структурних частин (один із засновків або висновок) не висловлюється, а мається на увазі.

(15) *Розмова подружжя. Дружина: у цьому році будуть модними сорочки без гудзиків. Чоловік: Чудово! Як виявляється, я вже 15 років одягаюся за останньою модою!*

Аналіз показує, що це скорочена форма простого категоричного силлогізму з пропущеним меншим засновком. Сформулюємо його: «Я ношу 15 років сорочки без гудзиків». Зрештою відтворимо повну форму силлогізму, зазначивши його терміни змінними *S, P, M*, та запишемо силлогізм в класичному вигляді:

Сорочки без гудзиків (M1) – будуть модними у цьому році (остання мода) (P)

Я (S) ношу 15 років сорочки без гудзиків (M2)

Я (S) ношу 15 років одяг за останньою модою (P)

Як бачимо це міркування здійснюється за логічною формою модусу AAA (Barbara) першої фігури простого категоричного силлогізму. На перший погляд, це правильний модус. Насправді, тут порушене правило термінів й допущена помилка «почетверіння термінів», позаяк вирази «сорочка без гудзиків» і «носити сорочки без гудзиків» не тотожні і тому вони не становлять середній термін силлогізму (M), а M1 та M2. Завдяки чому й виникає гумористичний ефект.

(16) *Батько каже своїй доньці: – Я ніколи не погоджусь на те, щоб ти вийшла заміж за цього божевільного. – Але, тату, чому ти гадаєш, що він божевільний? – Інакше б йому і в голову не спала ідея одружитись на тобі!*

Тут знову маємо справу з ентимемою, але вже умовно-категоричного умовиводу з пропущеним імплікативним засновком. Сформулюємо пропущений засновок: «Якщо чоловік готовий одружитись на тобі, то він божевільний» і відтворимо повну форму умовиводу:

Якщо чоловік готовий одружитись на тобі (A), то він божевільний (B)

Цей чоловік готовий одружитись на тобі (A)

Він божевільний (B)

У цьому разі міркування здійснюється за схемою *modus ponens* умовно-категоричного умовиводу. Це логічно коректне міркування. Гумористичний ефект створюється розв'язанням когнітивної задачі, коли слухач усвідомлює не висловлене твердження про недоліки цієї жінки, про які добре обізнаний її батько. І тому дійсно, якщо якийсь чоловік все ж готовий одружитись на ній, то цілком логічно припустити, що він несповна розуму.

За розглянутою схемою наведемо ще два анекдоти:

(17) *Офіціант, що це за рідина? – Бульйон, товаришу капітане дальнього плавання. – Виходить, що я тридцять років плавав у бульйоні.*

(18) *Тенгіз, я гадаю, тут ішла твоя теща. Ось сліди. – Ні, Гіві, це людські сліди.*

Ці дотепи також побудовано за скороченою формою умовно-категоричного силлогізму з пропущеним засновком. Причому перший з них (16) за схемою *modus ponens*, який поєднується з риторичною фігурою іронії, завдяки чому досягається м'яке глузування над якістю страви в ресторані; другий (17) – за *modus tollens* у поєднанні з риторичним тропом дисфемізм. Комічний ефект у ньому створюється тим, що тещу еліміновано із класу людей. Але відверто грубий вираз «теща скотина» завуальовано логічним запереченням, що виражено словом «ні».

Наступне анекдотичне міркування є досить повчальним з огляду на дослідження логічних структур комічного. Воно складається із низки поєднаних між собою ентимем, в яких пропущений умовний засновок.

(19) – *Доктор! Мерицій приїжджайте! У мого сина скарлатина. – Гаразд. Не допускajte до нього нікого. – Але він вже встиг поцілувати молоду покоївку. – Більше нікого? – Ні. Проте я її також поцілував! А, окрім того, поцілував свою дружину. – О, чорт! – вигукнув сімейний лікар, – виходить я також заразився!*

Із контексту стає зрозумілим, що скарлатина передається контактним шляхом (тим більш через поцілунок). Тому ми з легкістю сформулюємо пропущені умовні засновки ентимем, що дозволить нам відтворити весь ланцюг полісиллогізму.

1) Якщо хворий на скарлатину (син) поцілує здорову людину (А), то вона також захворіє на скарлатину (В)

Хворий на скарлатину (син) поцілував здорову людину (молоду покоївку) (А)

Вона захворіла на скарлатину (В)

2) Якщо він (батько) поцілує хвору на скарлатину покоївку (С), то він захворіє на скарлатину (D)

Він поцілував хвору на скарлатину покоївку (С)

Він (батько) заразився на скарлатину (D)

3) Якщо хворий на скарлатину (батько) поцілує свою дружину (М), то вона захворіє на скарлатину (N)

Він поцілував свою дружину (М)

Вона захворіла на скарлатину (N)

4) Якщо лікар поцілує хвору на скарлатину (К), то він захворіє на скарлатину (L)
Лікар поцілував хвору на скарлатину (К) – стає зрозумілим із засмученого його вигук «О, чорт»!

Він також заразився на скарлатину (L)

Тож наскрізною логічною формою цього міркування є *modus ponens* умовно-категоричного умовиводу, який містить чотири ступені прогресивного полісиллогізму з пропущеним умовним засновком.

Популярна акторка радянського театру й кіно Фаїна Раневська відома своїми епатажними висловами. Звернемось до аналізу одного з них [9, с. 257]:

(20) Якщо жінка йде з нахилою вниз головою – вона має коханця. Якщо жінка йде з гордо піднятою головою – вона має коханця. Якщо жінка йде й тримає голову прямо – вона має коханця. І взагалі, якщо жінка має голову, то вона має коханця.

Відразу помічаємо, що тут маємо справу з неповною індукцією. Введемо логічні змінні і надамо їй класичного вигляду:

Жінка з нахилою вниз головою (S^1) – має коханця (Р)

Жінка з гордо піднятою головою (S^2) – має коханця (Р)

Жінка з головою, поставленою прямо (S^3) – має коханця (Р)

$S^1 S^2 S^3$ є S^n (зазначені варіанти нахилу голови належать до класу усіх можливих способів нахилу голови S^n)

Отже, якщо жінка має голову S^n (будь-якого нахилу), то має коханця (Р)

Здобутий висновок показує, що нахил голови жінки не впливає на те, що вона має коханця. Оскільки анекдот є ігровим жанром оповідання, себто за неписаним правилом свідомо нехтують певними деталями ситуації, то й у даному випадку не згадується про ймовірний характер здобутого висновку за схемою неповної індукції. Проте гумористичний ефект породжує не ця обставина, а порушення принципу однозначності, що впливає із закону тотожності. Здобуте узагальнення «якщо жінка має голову, вона має коханця» приховує інший смисловий шар, який задається омонімом «мати голову». У цьому разі цей вираз сприймається не буквально, автологічно, а метафорично – як здатність майстерно приховувати від свого чоловіка таємницю про своє подвійне життя. Водночас зазначимо, що тут має місце метонімія – риторичний троп, суть якого полягає в перенесенні ознаки з одного предмета на інший за умови суміжності значень.

Неабиякі можливості риторичної виразності та образності в комічному мовленні відкриває для дотепника логічна форма аналогії.

(21) *Дама запитує академіка О. С. Попова: – Що таке радіо? – Сподіваюсь, Ви маєте якесь уявлення про фізику. – До чого тут фізика! Ви мені просто поясніть. – Гаразд. Ви ж бачили собаку таксу? – Так. Така довга. – Правильно. Тільки уявіть таку таксу, голова якої в одному місті, а хвіст в іншому. Коли в одному місті їй прищемити хвіст, то в іншому вона гавкне. – І це радіо. – Ні. Це телеграф. А радіо – теж саме, тільки без такси.*

Це міркування містить дві аналогії. Введемо змінні та запишемо в класичному вигляді першу, яка являє собою просту аналогію відношень.

Собака породи такса (А) має довге тіло (в), голова віддалена від хвоста (с), прищемити хвіст (щоб викликати сигнал болю) (д)

Телеграф (К) має довгий кабель (в), приймач сигналу віддалений від пристрою сигналів (с), джерело сигналів (д)

Отже, телеграф (К) є (подібний до) такса (А)

На другому етапі аналогізації радіо, як телеграф без дротів, уподібнюється з такою без тулуба. Тож комічний ефект створюється софістичним витлумаченням уподібнюваних відношень між цими предметами, що й породжує інтелектуальне комічне, здатне лоскотати серце і розум, викликаючи емоцію радості та своєрідне «томління душі».

Логічні форми комічного часто поєднуються з іронією. Це стосується також і аналогії, в основі якої лежить операція порівняння, причому порівняння багатоактне. Прикладом цього можуть бути насамперед дотепи (1) та (21), в яких навмисно спрощеними і навіть дещо абсурдними порівняннями здійснюється глузування над дамами, які прагнуть зрозуміти складні наукові питання, не володіючи елементарним рівнем знань; (12), в якій Ж. Кюв'є вбивчою іронією не залишає каменя на камені у визначенні поняття «рак»; (15), в якій чоловік іронічно стверджує, що п'ятнадцять років одягається за останньою модою; (17), в якій іронічному глузуванню піддається якість страви.

Тож, до іронії звертаються, щоб манівцем показати своє ставлення до об'єкта осміяння, яке є протилежним явно сказаному. У 2006 р., коли йшла виборча кампанія у Верховну Раду України, по телебаченню демонструвався телефільм, в якому лідер соціалістів О. Мороз постав в образі Штірліца. Начебто він з метою вищих інтересів мусив одягнути шкіру ворога і настільки глибоко увійшов в образ (атрибути розкішного життя, аристократичні манери), що став схожий на ворога. Але, все це, мовляв, в ім'я вищої цілі – захисту інтересів народу. У цьому разі риторична стилістична фігура іронії набувала виразного сатиричного спрямування й працювала на дискредитацію лідера політичної сили, що мала найбільший електоральний рейтинг.

Род Мартін в своїй книзі зазначає, що є чимало жартів, які важко пояснити на основі суто когнітивних процесів і для ілюстрації наводить анекдот:

(22) *Авто, яким керувала жінка, врізалось в іншу машину, якою керував чоловік. Жінка вийшла із автомобіля і вибачилась за скоєну аварію. Чоловік відповів: «Усе гаразд, це моя вина. Я міг за кілометр помітити, що за кермом авто жінка, і мав достатньо часу, щоб з'їхати з дороги і уникнути зіткнення» [1, с. 100].*

Очевидно, що в цій гуморесці марно шукати якесь когнітивне (логічне) пояснення поведінки чоловіка, бо він вдається до іронії. За вдаванням самозвинуваченням криється відверте кепкування над спроможністю жінок бути вправними водіями.

Як бачимо, іронія є досить поширеним прийомом комічного. Вона має місце, як зазначав А. Бергсон, коли удавано говорять про належне як реальне. Коли ж, навпаки, докладно характеризують реальне як належне, то це прийом гумору. А гумор та іронію він разом відносив до форм сатири [12, с. 107]. Безумовно, що іронічний склад розуму та вміння майстерно застосовувати іронію в публічному мовленні є ознакою справжнього красномовства.

Висновки. Підсумовуючи аналіз логічних форм комічного зазначимо, що анекдот як найбільш поширений риторичний жанр гумору та дотепності неодмінно містить в собі два компоненти: несумісність (зіткнення) смислових аспектів та їх парадоксальне розв'язання. Якщо перша частина дотепи, її преамбула, цілком логічна (правильна), то друга алогічна. Причому виникнення цієї неправильності цілком софістична, бо ґрунтується на свідомому порушенні певних логічних принципів і правил. Слухач, відчувши несумісність, потрапляє в ситуацію напруженого пошуку іншого смислового шару. І лише внаслідок розв'язання когнітивної задачі відбувається зміна фреймів та настає прозріння (інсайт) про справжній смисл дотепи. І чим більш віддаленими були асоціативні ряди, тим більший гумористичний ефект та задоволення виникає від анекдоту.

Найпоширенішою причиною алогізмів є недотримання вимог логічного закону тотожності (принципу однозначності), внаслідок чого виникає помилка «підміни понять». Це породжує двозначність, яка в багатьох випадках і стає джерелом комічного, що можна було спостерігати безпосередньо в дотепках (2), (3), (4), (5) та в поєднанні в (10) з логічною операцією поділу понять; а в (20) – з індукцією.

Логічна форма дедуктивного умовиводу комічне виражає, як правило, у вигляді ентимеми категоричного силогізму. Щодо інших розглянутих прикладів, то комічне породжується в них поєднанням правильних ентимем умовно-категоричного силогізму з іншими логічними й риторичними засобами, що створюють когнітивну проблему їх сприйняття. Зокрема, в (16) та (17) – за допомогою риторичної стилістичної фігури іронії, в (18) – логічного заперечення та риторичного тропу дисфемізму, а в (19) – полісилогізмом.

І насамкінець. Дотепність людини виявляється не лише в творенні гострот на основі зближення віддалених асоціацій, а й у здатності їх адекватно сприймати. Почуття гумору спирається не лише на природну обдарованість, а й на логічну культуру мислення, яку можна цілеспрямовано розвивати.

Список використаної літератури

1. Род Мартин. Психология юмора / Мартин Род; пер. с англ. под ред. Л. В. Куликова. – СПб.: Питер, 2009. – 480 с.
2. Карасев Л. В. Философия смеха / Л. В. Карасев. – М.: Российский гуманитарный университет, 1996. – 224 с.
3. Аристотель. Поэтика // Аристотель. Поэтика. Риторика. – СПб.: Азбука, 2000. – С. 23-80.
4. Кант И. Критика способности суждения / И. Кант; пер. с нем. – М.: Искусство, 1994. – 367 с.
5. Гегель Г. В. Наука логики / Г. В. Гегель. – М.: Мысль, 1998. – 1072 с.
6. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / З. Фрейд. – СПб.: АСТ, 1998. – 320 с.
7. Лук А. М. О чувстве юмора и остроумия / А. М. Лук. – М.: Искусство, 1996. – 191 с.
8. Козинцев А. Г. Смех: истоки и функции / А. Г. Козинцев. – М.: Алетея, 2007. – 240 с.
9. Редозубов А. Логика эмоции / А. Редозубов. – М.: Анфора, 2012. – 320 с.
10. Сычев А. А. Природа смеха или философия комического / А. А. Сычев. – М.: МГУ, 2003. – 176 с.
11. Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. В. Я. Пропп. – М.: Лабиринт, 1999. – 288 с.
12. Бергсон А. Смех / А. Бергсон; пер. з фр. Є. Єременко; упор. К. Сігов. – К.: Друкарня АП НДІБВ, 1994. – 165 с.
13. Ивин А. А. По законам логики / А. А. Ивин. – М.: Молодая гвардия, 1983. – 283 с.

References

1. Rod, Martin (2009). *Psychology of humour*. SPb.: Piter (in Russ.)
2. Karasev, L. V. (1996). *Philosophy of laughter*. Moscow: Ros. humanit. un-t (in Russ.)
3. Aristotle (2000). *Poetics. Poetics. Rhetoric*, 23-80. SPb.: Asbuka (in Russ.)
4. Kant, I. (1994). *Critique of judgment*. Moscow: Iskustvo (in Russ.)
5. Gegel, G. W. (1998). *Science of logic*. Moscow: Mysl' (in Russ.)
6. Freud, Z. (1998). *Wit and Its Relation to the Unconscious*. SPb.: AST (in Russ.)
7. Luk, A. M. (1996). *On the Sense of Humor and Wit*. Moscow: Iskustvo (in Russ.)
8. Kozincev, A. G. (2007). *Laughter: beginnings and functions*. Moscow: Aleteja (in Russ.)
9. Redozubov, A. (2012). *The Logic of Emotion*. Moscow: Anfora (in Russ.)
10. Sychjov, A. A. (2003). *The nature of laughter or the philosophy of the comic*. M.: MGU (in Russ.)
11. Propp, V. Ya. (1999). *The problems of comedy and laughter*. Moscow: Labirint (in Russ.)
12. Bergson, A. (1992). *Laughter*. Moscow: Iskustvo (in Ukr.)
13. Ivin, A. A. (1983). *The Laws of Logic*. Moscow: Moloda gvardija (in Russ.)

TUR Mykola Gryhorovych,
Doctor of Sciences (Philosophy), Professor,
Professor of the Department of Philosophy
Borys Grinchenko Kyiv University,
e-mail: m.tur@kubg.edu.ua

THE LOGICAL-RHETORICAL FORMS OF THE COMIC

Abstract. This article investigates the logic of the anecdote, and rhetorical means of its expression. Consequently, the response to the question: how the right thinking based on the laws of logic, tending to the truth is coupled with the anecdotal type of thinking, whose purpose is to amuse is given in this work. Laughter as a physiological reaction to the humor arises from the clash of feelings and mind. The anecdote as the most common rhetorical genre of humor and wit, certainly contains two components: unity (collision) of semantic aspects and their paradoxical decision. If the first part of it (preamble) is logical (correct), the second is illogical. Moreover, the occurrence of this abnormality is quite sophisticated, because it is based on a conscious violation of certain logical principles and rules. Based on the analysis of anecdotal considerations, the article concludes that the most common cause of alogisms is non-observance of the logical identity law (principle of uniqueness), resulting in an error of substitution of concepts. This creates a semantic ambiguity, which in most cases becomes a source of the comic itself, or in combination with logical operations, extent (division) and content (definition) of concepts. The logical form of the reasoning expresses comic, usually in the form of enthymeme of simple categorical or conditional-categorical syllogism in combination with other logic techniques and various rhetorical means. In this sense, irony offers the best opportunities to reveal the wit and real speaker's eloquence. At the same time, it is noted that the human wit is expressed not only in the creation of jokes based on the convergence of remote associations, but in their adequate perception ability. This requires a considerable level of logical thinking culture that can be developed.

Key words: anecdote, humor, wit, enthymeme, irony, comic, logic, rhetoric.

Одержано редакцією 21.02.2017

Прийнято до публікації 07.06.2017

УДК 165.12

КРЕТОВ Павло Васильович,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та релігієзнавства
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

КРЕТОВА Олена Іванівна,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри російської мови,
зарубіжної літератури та методики навчання
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького,
e-mail: ataraksia@ukr.net

НАРАТИВНА VERSUS ОБ'ЄКТНО-ОРІЄНТОВАНА ОНТОЛОГІЯ: КОНЦЕПТ РЕЧІ ТА ПЕРФОРМАТИВНА МОДЕЛЬ МОВЛЕННЯ

Статтю присвячено розгляду кореляції між сучасними філософськими проектами наративної та об'єктно-орієнтованої онтології у контексті проблематики філософії мови, концепту об'єкта. Також розглянуто напрями трансформації теорії мовних актів у бік універсальної інтерпретації перформативу як форми здійснення і репрезентації буття поза категоріальними схемами метафізики чи метамови. З'ясовано роль міфу та процесу реміфологізації